

თინა იველაშვილი

მისხეთიდან გასახლეობული მუსლიმების ისტორია

1 ახალქალაქის მაზრა

1944 წელს სამცხე-ჯავახეთიდან გასახლეობული მაჰმადიანი მოსახლეობის, ე. წ. „თურქი მესხების“ დაბრუნება-არდაბრუნების პრობლემა ქართველი ხალხის წინაშე დიდი ხანია დგას და მის შესახებ საზოგადოებაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. პოლიტიკური კლიმატის ცვალებადობის შესაბამისად, ეს საკითხი ხან გააქტიურდება, ხან მინელდება. ამ ბოლო დროს გარკვეულმა წრეებმა მასზე ყურადღება კვლავ გაამახვილეს და საერთაშორისო კონფერენციაც კი მიუძღვნეს.

არსებული წერილობითი წყაროების, სპეციალური თუ ზოგადი ლიტერატურის, დოკუმენტების, საარქივო მასალებისა და აღნიშნულ რეგიონში ჩვენ მიერ წლების განმავლობაში მოძიებულ-დაფიქსირებული ეთნოგრაფიული მასალების ურთიერთ შეჯერება-გაანალიზება საშუალებას გვაძლევს ერთხელ და საბოლოოდ განვსაზღვროთ, ვინ არიან ე. წ. თურქი მესხები და ვინ რა მიზნით იყვნენ ამ ხელოვნურად შექმნილ ტერმინს.

გამაჰმადიანებული მოსახლეობა (თარაქამები, ქურთები, თურქები, მოგვიანებით ისლამშიღებული ქართველები) გასახლებაში მიერთადად ორ — ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრაში (დღევანდელი ნინოწმინდის, ახალქალაქის, ასპინძის, ადიგენისა და ახალციხის რაიონები) ცხოვრობდა. ვინაიდან ამ მაზრებში მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა არაერთგვაროვანი იყო, ამიტომ მიზანშეწონილად მიგვაჩნია, იმ დროისათვის ამ რეგიონებში არსებული ვითარება ცალ-ცალკე განვიხილოთ.

აღნიშნული რეგიონიდან 1944 წელს გასახლეობული მაჰმადიანი მოსახლეობის, „თურქი მესხების“ ეთნიკურ ვინაობას და მათ უკან „სამშობლოში“ დაბრუნების საკითხზე ზოგადად არა ერთხელ ითქვა და დაიწერა კიდევ. ახალციხის მაზრისაგან განსხვავებით, სადაც (ურავლის ხეობის გარდა) მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს გამაჰმადიანებული ქართველობა შეადგენდა, ახალქალაქის მაზრის მცხოვრებთა ეთნიკური შემადგენლობა

მეტად მრავალფეროვანი იყო. აქ ცხოვრობდნენ მკვიდრი ქრისტიანი და გამაჰმადიანებული ქართველები (რომელთა რიცხვი საკმაოდ მოკრძალებული იყო), შემოცნოვრებული ქრისტიანი სომხები, თარაქამები (ყარაფაფახელები), ქურთები, თურქები და ბოშებიც კი. ვინ იყვნენ და როდის შემოცნოვრდნენ ეს უცხოტომელები ამ რეგიონში? მივყვეთ ფაქტებს.

წერილობითი დოკუმენტებითა და ეთნოგრაფიული მასალებიდან ნათლად ჩანს, რომ ახალქალაქის მაზრაში არა გამაჰმადიანებული ქართველების, არამედ ძირითადად XVIII ს-ის ბოლოსა და განსაკუთრებით XIX ს-ის დასაწყისიდან სხვადასხვა მაჰმადიანი ტომების წარმომადგენელთა სიჭარბე იყო. ამ ფაქტთან დაკავშირებით ალექსანდრე ფრონელი გულისტკივილით აღნიშნავდა: „ვარძიას რკინის რგოლივით გარს არტყია მაჰმადიანობა; ნეტა ოსმალნი მაინც იყვნენ ან ჩვენი აჭარლები, ვინ რას იტყვის კიდევ? უვარგისი წარმომადგენელნი მაჰმადიანობისა: ქურთნი, თარაქამა, მუტრუფნი, ბოშანი გაბნეულან ვარძიის გარშემო. ქართველთა მხოლოდ ოთხი სოფელია: აფნია, გოგაშენი მტკვრის მარჯვნივ, აგარა და ზედათმოგვი მარცხნივ“ [3; გვ. 95].

1830 წელს „სომხების დიდი რაოდენობით შემოსახლებასთან დაკავშირებით დაისვა საკითხი ჯავახეთიდან სხვა სარწმუნოებისა და სხვა ხალხის გასახლებისა და ჩამოსახლებული სომხებისათვის ერთგვარი ავტონომიური ბუფერის შექმნისა... ამასთან დაკავშირებული ღონისძიება იყო, რომ 1831 წელს ყარაფაფახელების ერთი ნაწილი აყარეს ჯავახეთიდან და დაასახლეს ერუშეთის იმ ნაწილში, რომელიც ანდრიანოპოლის ზავის შემდეგ რუსეთის საზღვრებში დარჩა და რომელსაც ისტორიულ წყაროებში „ნიგალის“ ანუ ნიალის ველი (ეს ტერიტორია დღეს ასპინძის რაიონს ეკუთვნის — თ. ი.) ეწოდება“ [2, გვ. 333].

აქვე უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ არა მხოლოდ ახალქალაქის მაზრაში, არამედ საერთოდ სამცხე-ჯავახეთში შემოცნოვრებულ ქურთებსა და თარაქამებს რუსეთის მიერ ამ რეგიონის შემოერთებამდე და შემოერთების შემდეგაც მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ თურქეთში მცხოვრებ თანამემამულეებთან და ხშირად გადადიოდნენ-გადმოდიოდნენ საზღვარზე. მათ ამგვარი მიმოსვლა არც საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ შეუწყვეტიათ.

თარაქამები, ანუ ყარაფაფახელები, სამცხე-ჯავახეთში შემოდიან XVIII ს-ის ბოლოსა და XIX ს-ის დასაწყისში. ისინი მომთაბარე ცხოვრებას ეწეოდნენ და ამავე ს-ის ბოლოსაც კი მიწაზე ნაკლებად იყვნენ დამაგრებული (2; გვ., 334).

„მოსახლეობის 1926 წლის აღწერის დროს სომხეთში 6331 ადამიანი დარეგისტრირდა როგორც ყარაფაფახი. მათი დიდი უმრავლესობა ცხოვრობდა საქართველოსა და თურქეთის მოსაზღვრე შირაქის ოლქში... 1940-

იან წლებში ყარაფაფახელები უმთავრესად მესხეთში ცხოვრობდნენ“ [5; გვ., 21]. მათი უდიდესი ნაწილი მეფის რუსეთის მიერ XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან ძირითადად ახალქალაქის მაზრაში იყო შემოცხოვრებული. ამ მეჯოგე-მომთაბარე ხალხისათვის იქ შესანიშნავი საზაფხულო-საზამთრო საძოვრები და იმ პერიოდში თურქეთში გადახვეწილი 65 ათასი მაჰმადიანი ქართველის მიერ მიტოვებული ბინები ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა მათი ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლისათვის. ამ ფაქტთან დაკავშირებით ალ. ფრონელი აღნიშნავდა: „1828 წლის სექტემბრის ანდრიანოპოლის ტრაქტატით ჯავახეთი შეუერთდა რუსეთს და მაშასადამე საქართველოს როგორც რუსეთის იმპერიის ნაწილს. ამავე დროს მოხდა საოცარი და სამწუხარო ამბავი; გამაჰმადიანებული ჯავახობა ოსმალეთს გადაიხვეწა და დაცარიელდა ჯავახეთი. მკვიდრთაგან დარჩნენ მხოლოდ მცირეოდენი ჯავახობა... ჩუმი მართლმადიდებელი ქრისტიანენი, ქართველი კათოლიკენი სომხის ტიბიკონისა, ქურთნი, თარაქამნი და გამაჰმადიანებული ქართველების სულ მცირე ნაწილი. დაცარიელებულ ჯავახეთში რუსის მხედრობის სარდალმა პასკევიჩმა მოიყვანა 1830 წ. არზრუმიდან დიდძალი სომხები და დააბინავა ქართველების ნასოფლარებში. ბევრი ბევრი დღევანდელ ჯავახეთში ქართველობა სამივე წესისა – მართლმადიდებლნი, კათოლიკენი და მაჰმადიანნი მეექვსე-მეშვიდე ნაწილს შეადგენენ. ამგვარად, დღევანდელ ჯავახეთში ცხოვრობენ: 1) ოსმალეთის ბატონობის დროიდან დარჩენილი ქურთები; 2) თარაქამნი; 3) არზრუმიდან მოსული სომხები; 4) რუსეთიდან გადმოსახლებული დუხაბორები და 5) მკვიდრნი ქართველნი: მართლმადიდებელი, კათოლიკე და მაჰმადიანი ქართველები“ [3; გვ. 170–171]. მეფის რუსეთის მიზანიმპარტული პოლიტიკის წყალობით ახალქალაქის მაზრაში მამაპაპური მშობლიური კერა იძულებით დატოვა რამდენიმე ათეულმა ათასმა სარწმუნოებაგამოცვლილმა მკვიდრმა ქართველმა და არა შემოცხოვრებულმა თურქული მოდგმის ტომებმა თუ სხვა ხალხმა.

მ. ბერიძის მითითებით, „თარაქამები ცხოვრობდნენ ფანაქეთში, ქარზამეთში, არდოხში, ვანში, ბუზმარეთში, ალანძიაში, ოთაში, ყონდარაში, მოიდოლღში, ბაზირხანაში; ხოლო ქურთები სახლობდნენ ორ სოფელში — მირაშხანსა და ნაქალაქევში. 1944 წლისათვის ისინი დასახლებულან კერძოდ ანაკეთში ზედა ვარძიასა და თმოგვეში“ [1; გვ. 25–26]. სხვა წერილობითი მონაცემებით, გარდა ზემოთ დასახლებული პუნქტებისა, თარაქამები განსახლებული ოყენენ ასევე შემდეგ სოფლებში: ნიალა, ოსკერია, ოთა, თაზაქვევი, ახჩია, ტაშლიციშლა, თოლერთა, გავეთი, გიორგიწმინდა, გელსუნდა, შულავერი, ლებისი, ვარნეთი, ნარმანი, შვიდრევანტა, ქვაცხელები, მილახევი, ზედა ვარძია და ბერთაყანა; ქურთებს კი ათვისებული ჰქონიათ სოფელი გავეთი, მირაშხანი, გიორგიწმინდა, რუსთავი, ახჩია,

ჯოლდა, დანიეთი, მარგასტანი, შულავერი, ხერთვისი, ოსკერია, ფია და ოთა [4; გვ. 107-108].

„მაჰმადიანი ქურთების საქართველოში მასობრივი დასახლება XIX საუკუნის მეორე ნახევარში დაიწყო. ისინი, როგორც მომთაბარე ტომები, თურქეთიდან ჩამოვიდნენ და ძირითადად ჩასახლდნენ საქართველოს სამხრეთ რაიონებში....1939 წელს დარეგისტრირდა 12915 ქურთი....აქედან 3646 ადამიანი, უმთავრესად მაჰმადიანი ქურთი სახლობდა მესხეთის რეგიონებში, ხოლო 2898 კი აჭარაში. 1944 წლის ნოემბერში მესხეთთან და სამცხე-ჯავახეთსა და აჭარაში მცხოვრებ მაჰმადიანთა სხვა ჯგუფებთან ერთად გადასახლეს დაახლოებით 7000-8000 ქურთი“ [6; გვ., 24-26].

მკვიდრი ქრისტიანი ქართული მოსახლეობა იყო მხოლოდ სოფელ საროში, ხიზაბავრაში, ვარგავეში, თოკში, ზედათმოგვეში, ქილდაში, გოგაშენში, ჩუნჩხაში, პტენაში, მურჩახეთში, კოთელიაში, ბარალეთსა და აგარაში, ხოლო როკეთში, ოკამში, მარგასტანში, ქუნცაში, დადეშში, ზველში, ერკოტაში, ჭობარეთსა და ტოლოშში მოგვიანებით ქრისტიან ქართველებთან ერთად გაჩნდნენ გამაჰმადიანებული ქართველებიც, რომელთა სალაპარაკო ენა იყო ქართული. იდუმალაში, ორგორაში, სახუდაბელში, ღობიეთში, რუსთავში, ასპინძასა და ოშორაში მხოლოდ გამაჰმადიანებული ქართველები ცხოვრობდნენ. მათ უკვე დავიწყებული ჰქონდათ მშობლიური ქართული და, ფაქტობრივად თურქულ ენაზე საუბრობდნენ. გამაჰმადიანებული ქართველების იმ ნაწილს, რომელიც ქრისტიან თანამომხეებთან ერთად ცხოვრობდა, ნაწილობრივ ჯერ კიდევ ჰქონდა შემორჩენილი ქართული ეროვნული ცნონიერება და შეძლებისდაგვარად ეხმარებოდა კიდევ ძნელბედობის ჟამს გაჭირვებაში ჩავარდნილ ქრისტიან თანამომხეებს და მოძალადე თანამორწმუნეებისაგან იარაღითაც კი იცავდნენ. საილუსტრაციოდ მხოლოდ ერთ ფაქტს დავასახელებთ. 1918 წელს ხუშენების* შემოსევების დროს სოფელ ქუნცაში მცხოვრებმა ერთ-ერთმა მუსლიმანმა ქართველმა თავის ბოსელში თავი მოუყარა მეზობელ, ასევე ახვა სოფლებიდან შემოხიზნულ ქრისტიან ქართველებს და სამი დღე იარაღით იცავდა მოთარეშე ხუშენებისაგან. სამწუხაროდ, ასეთი ერთეულები ამინდს ვერ ქმნიდნენ, ამიტომ ახალქალაქის მაზრის ქრისტიან მოსახლეობას ამ წლებში ორჯერ მოუხდა აყრა და ბაკურიანისაკენ თუ ყარაიასაკენ გაქცევა. სარწმუნოებაგამოცვლილი ქართული მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი თავისი შეგნებით, მრწამსითა და რწმენით თურქები იყვნენ და ნებაყოფლობით აირჩიეს გასახლებულთა ბედი.

არსებული ეთნოგრაფიული მასალების მონაცემებით ნიალაში 400, გავეთში 60, გელსუნდაში 30-40, თოლერთაში 20, ალანძიაში 20 კომლი

* ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობა „ხუშენებს“ ახალციხისა და ადიგენის რაიონებში მცხოვრებ გამაჰმადიანებულ ქართველთა მოთარეშე ბანდებს უწოდებდა. 1918-1919 წლებში ეს ბანდები ქრისტიანულ მოსახლეობას განსაკუთრებული სისასტიკით უსწორდებოდნენ.

თარაქამა, ხოლო ნაქალაქევიში 150, თმოგვიში 100, შულავერში 60, ხერთვისში 800 კომლი ქურთი ცხოვრობდა [8]. სამწუხაროდ, დანარჩენ სოფლებში მაცხოვრებელ კომლთა რაოდენობის შესახებ ზუსტი მონაცემები არ გვაქვს, მაგრამ თითოეულში საშუალოდ 10-20 კომლი მაინც უნდა ვივარაუდოთ. 1944 წლისათვის რეგიონში საერთოდ დაახლოებით 3000 კომლს უნდა ეცხოვრა. ოფიციალური მონაცემებით ამ წლის ნოემბერში მარტო ასპინძის რაიონიდან 4220 ოჯახი გაასახლეს, რომელთა უმრავლესობა (დაახ. 70-75% მაინც) XIX ს-ის I ნახევარში თურქეთიდან შემოცხოვრებული არაქართველი, მუსლიმანური სარწმუნოების მიმდევარი ხალხი იყო [9; გვ., 223-232].

ეს რომ სიმართლეა იქიდანაც ჩანს, რომ იმ სოფლებში, სადაც შერეული ქრისტიანულ-მაჰმადიანური სარწმუნოების მატარებელი მოსახლეობა ცხოვრობდა, გასახლებაზე რამდენიმე დღით ადრე მოწვეულ იქნა სოფლის საერთო კრება – „დინი საჩლაჯარ“ („რჯულის გამრჩევი ყრილობა“). ყოველ მაცხოვრებელს, განურჩევლად რწმენისა, მიეცა საშუალება, ნებაყოფლობით თვითონ აერჩია ქრისტიანობა – ქართველობა თუ მაჰმადიანობა – თურქობა (ამ რაიონის მოსახლეობაში ქრისტიანობა ნიშნავდა ქართველობას, ხოლო მაჰმადიანობა – თათრობა-თურქობას). არა მარტო ქურთებმა, თარაქამებმა და თურქებმა, არამედ სარწმუნოებაგამოცვლილმა ქართველთა დიდმა უმრავლესობამაც (რამდენიმე ცალკეული ოჯახის გარდა) თავის რჯულად მაჰმადიანობა, ე.ი. თურქობა შეგნებულად აღიარა და ამდენად თვითონვე გადაწყვიტა თავისი ბედი; მათ რჯულის დატოვებას სამშობლოს დატოვება არჩიეს და ამას არა თუ ისინი, არამედ მათი შთამომავლობაც არ ნანობს. ამის თქმის უფლებას გვაძლევს მათთან არაერთგზის შეხვედრა და საუბარი.

გასული ს-ის 90-იან წლებში სამარყანდში (მე და ჩემი კოლეგები სამარყანდიდან ბუნარაში მივემგზავრებოდით) შემთხვევით შევხვდით და გავესაუბრეთ საფელ ანდიდან (ახალციხის რ-ნი) გადასახლებულ ჯაფაროვების ოჯახის წევრებს. მათ გულთბილად და სიყვარულით გაიხსენეს თავიანთი სოფელი, მეზობლები, მათთან ურთიერთობა. დამშვიდობებისას ვკითხეთ, ხომ არ აპირებდნენ სამშობლოში დაბრუნებას. ყველამ (სულ ექვსნი იყვნენ) გულახდილად გვიპასუხეს: „რა თქმა უნდა, არა. აქ კარგად ვცხოვრობთ, შეძლებულად, სარწმუნოებითაც და ენითაც აქაურებთან ვართ ერთად. იქ კი სარწმუნოებითაც და ენითაც უცხო გარემოში ვიქნებით და შეგუებას ვერ შევძლებთ“-ო. ამ საუბარს სხვებიც ისმენდნენ და ჯაფაროვების წასვლის შემდეგ რამდენიმე ახალგაზრდა მამაკაცი გამოგველაპარაკა. ისინი აღმოჩნდნენ ასპინძის რაიონის სოფელ აღანძიდან გასახლებულ თარაქამთა შთამომავლები, რომლებსაც „სამშობლოში“ დაბრუნების დიდი სურვილი ჰქონდათ. გაცხადებულმა როცა ვკითხეთ, არა თავიანთ ისტორიულ სამშობლოში, არამედ მაინცდამაინც საქართველოში (სადაც XIX ს-ში მისი მომთაბარე-მეჯოგე პაპის მამა შემოვიდა) – „სამშობლოში“ თუ რატომ

სურდათ დაბრუნება, მათ გულახდილად გვიპასუხეს: „ჩვენთვის აქ ადგილი არ არის. ჩვენ ჩვენი კუთხე, ჩვენი ავტონომია გვინდა, აქ არ გვაძლევენ; ასე გვპირდებიან და იმედს გვაძლევენ (მაგრამ არ დააკონკრეტეს, ვინ ჰპირდება, ან ვინ აძლევს იმედს — თ. ი.), როცა საქართველოში დაბრუნდებით, იქ მიიღებთ ამ ყველაფერს. მათ თუ ეს დანაპირები არ შეასრულებს, ჩვენ მაინც დავბრუნდებით და ჩვენ თვითონ შევიქმნით ჩვენს ავტონომიას“—ო. [7].

საინტერესოა, რაღა მაინცდამაინც ყოფილ ახალქალაქის მახრამში XVIII-XIX სს-ში შემოცხოვრებულ და 1944 წელს შუა აზიაში (მათ ისტორიულ სამშობლოში) გასახლებულ უცხოტომელებს გაეხსნათ საქართველოში დაბრუნების „გენეტიკური მეხსიერება?“.

არსებული წერილობითი წყაროებიდან და დოკუმენტური მასალებიდან ნათლად ჩანს, რომ ახალქალაქის მახრიდან 1944 წელს გასახლებულთა 70%-ზე მეტი არც თურქი იყო და არც მესხი. ისინი XVIII-XIX სს-ში შემოცხოვრებული მაჰმადიანურ სარწმუნოებაშიღებული სხვადასხვა ტომის წარმომადგენლები იყვნენ (რომელთა წინაპრების ბინადრობა აქ ას წელსაც კი არ მოიცავდა) და არანაირი გენეტიკური ფესვები არ აკავშირებთ მკვიდრ ქართველ ხალხთან თუ საქართველოსთან. ისევე როგორც სომხების, მათი შემოცხოვრებაც ამ რეგიონში თავის დროზე თურქეთის, შემდეგ კი რუსეთის შორსგამიზნული ქმედება იყო ადგილობრივი მკვიდრი ქართული მოსახლეობის ეთნიკური მეობისა და თვითმყოფადობის გადაგვარება-გაქრობისათვის. ამიტომ ვერ დავეთანხმებით ბ-ნ მამუკა არეშიძეს, ყოფილი ახალქალაქის მახრიდან 1944 წელს გასახლებულები თითქოს ყველანი „საქართველოს მკვიდრები არიან და ადრე თუ გვიან საქართველოში უნდა დაბრუნებულიყვნენ“ [5].

უკვე ათეული წლებია ქართულ პოლიტიკაში აქტიურად მუშაობს ე. წ. თურქი მესხების „სამშობლოში“ დაბრუნებისა და მათი ინტეგრაციის საკითხი. ამ საქმეში ჩარეულია არაერთი პარაზიტი არასამთავრობო ორგანიზაცია, რომლებიც ვითომდა საქმის შესასწავლად ასეულათასობით (დღეისათვის უკვე მილიონობით) თანხებს ითვისებენ. ამ არასამთავრობების ნაცვლად (რომლის წევრთა უმრავლესობამ არც კი იცის ახალქალაქისა და ახალციხის მახრების საზღვრები რა ტერიტორიებს მოიცავდა, ამიტომ მათ მიერ მოწოდებული ინფორმაცია ხშირად დაუზუსტებელი და მცდარია) უკეთესი იქნება შეიქმნეს კომპეტენტურ სპეციალისტთა მცირე ჯგუფი, რომელიც დიფერენცირებულად, ცალ-ცალკე, სიღრმისეულად შეისწავლის აღნიშნული მახრების იმდროინდელი მოსახლეობის ეთნიკურ ვინაობას, შემოცხოვრების მიზანს, სახელმწიფოებრივ აზროვნებას, გასახლების ნამდვილ მიზეზს და არა შეთხზულსა თუ ყურით მოთრეულს (გრანტის მიღების მიზნით ამ გზას არაერთი არასამთავრობო ორგანიზაცია მიმართავს), მათი მიღებისათვის ჩვენი ქვეყნის მზაობას და ა. შ. ასეთი საჭირობოროტო და

უმნიშვნელოვანესი პრობლემის გადასაწყვეტად აუცილებელია ყოველი წვრილმანი თუ მეორეხარისხოვანი დეტალის გულდასმით და საფუძვლიანად გაანალიზება. საბედნიეროდ, გვეყავს ასეთი სპეციალისტები, რომლებსაც შეუძლიათ საკითხი უმოკლეს ვადაში ფუნდამენტურად შეისწავლონ და საფუძვლიანი რეკომენდაციები მიაწოდონ ხელისუფლებას.

ჩვენ ადრეც ვაცხადებდით და ახლაც ვიმეორებთ, რომ ქართველი კაცს, თუ მას „გენეტიკურ მეხსიერებაში“ შემორჩენილი აქვს ეროვნული თვითშეგნება, სახელმწიფოებრივი აზროვნება და სამშობლოში დაბრუნების სურვილი, ის ჩვენი საზრუნავია და შეძლებისდაგვარად კიდევ უნდა დავეხმაროთ. მაგრამ ისიც უნდა დაგვეხმაროს იმით, რომ გაითვალისწინოს ქვეყნის დღევანდელი შესაძლებლობები, შექმნილი მძიმე მდგომარეობა და დასთანხმდეს იმას, რასაც არსებული ვითარებიდან გამომდინარე სახელმწიფო შესთავაზებს.

რაც შეეხება „თურქ მესხებად“ მათ მონათვლას, ეს ტერმინი ქართულ საზოგადოებაში გარკვეული მიზანმიმართულებით ხელოვნურად არის დანერგილი. ასეთი რამ მსოფლიოს არცერთ ქვეყანაში არ ხდება. საინტერესოა, რომ საქართველოში ნაწვიმარზე სოკოებივით მომრავლებულმა არასამთავრობო თუ სამთავრობო ორგანიზაციებმა ეს არ იციან, ან იციან, მაგრამ „მსოფლიოს ახალი წესრიგის“ მამამთავართა დაკვეთითა თუ მსუყვე დაფინანსებით ერთ-ერთი უძველესი, მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მქონე ერის დენაციონალიზმის, მისი ეროვნული მთლიანობისა და თვითშეგნების განადგურების მიზნით შეგნებულად იქცევიან ასე.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. *მ. ბერიძე*, მაჰმადიანი მესხების ფესვები და დღევანდელობა, თბ., 2009.
2. *შ. ლომსაძე*, სამცხე-ჯავახეთი, თბ., 1975.
3. *ა. ფრონელი*, დიდებული მესხეთი, თბ., 1991.
4. საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბ., 1930.
5. გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, №56, 2013 წელი.
6. *ტ. ტრიერი*, *გ. თარხან-მოურავი*, *ფ. კოლიძე*, მესხები: გზა შინი-საკენ..., თბ., 2012.
7. გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 24 ნოემბერი, 1989 წელი.
8. *თ. იველაშვილი*, სამცხე-ჯავახეთში 1983 წლის მივლინების მასალები.
9. Матералы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. 3. 1886.